ЄГИПЕТСЬКІ НОЧІ

1835

РОЗДІЛ І

— Quel est cet homme?

— Ha, c'est un bien grand talent, il fait de sa voix tout ce qu'il veut.

— Il devrait bien, madame, s'en faire une culotte* .

Чарський був одним із корінних жителів Петербурга. Йому не було ще тридцяти років; він не був одружений; служба не обтяжувала його. Небіжчик дядя його, що був віце-губернатором у добрі часи, залишив йому чималий маєток. Життя його могло бути дуже приємним, але він мав нещастя писати і друкувати вірші. В журналах звали його поетом, а в лакейських віршописцем.

Незважаючи на великі переваги, з яких користуються віршувальники (признатися: крім права ставити знахідний відмінок замість родового і ще деяких, так званих поетичних вільностей, ми ніяких особливих переваг за російськими віршувальниками не відаємо) — як би там не було, незважаючи на всілякі їх переваги, ці люди зазнають великих невигід і неприємностей. Зло найбільш гірке, найбільш нестерпне для поета є його звання і прозвище, котрим він затаврований і котре ніколи від нього не відпадає. Публіка Дивиться на нього як на свою власність; на її думку, він народжений для її користі і втіхи. Чи повернеться він із села, перший зустрічний питає його: чи не привезли ви нам чого-небудь новенького? Чи замислиться він про розладнані свої справи, про хворобу милої йому людини: зараз же пошла усмішка супроводить пошлий вигук: певне, компонуєте щось! Чи закохається він?—Красуня його купує собі альбом в англійській крамниці і вже чекає елегії. Чи приїде вія до людини, майже з

ним незнайомої, поговорити про важливу справу: та вже гукає свого синка ї змушує читати вірші ось такого; і хлопчисько пригощає віршувальника його ж таки спотвореними віршами. А це ще квіти ремесла! Які ж повинні бути злигодні? Чарський признавався, що привітання, запити, альбоми і хлопчиська так йому набридли, що кожної хвилини змушений він був стримуватися від якої-небудь грубості.

Чарський вдавався до всіляких намагань, щоб зітерти з себе нестерпне прозвище. Він уникав товариства своєї братії літераторів і віддавав перевагу перед ними світським людям, навіть найпустішим. Мова його була цілком пошла і ніколи не торкалась літератури. В своєму вбранні він завжди додержувався найостаннішої моди з несміливістю і забобонами молодого москвича, який зроду вперше приїхав до Петербурга. У кабінеті його, прикрашеному як дамська спальня, ніщо не нагадувало письменника; книги не валялись по столах і під столами; диван не було забризкано чорнилом; не було того безладдя, яке викриває присутність музи і відсутність мітли та щітки. Чарський був у розпачі, якщо хтось із світських його друзів заставав його з пером у руках. Важко повірити, до яких дрібниць могла доходити людина, обдарована, до речі, талантом і душею. Він прикидався то пристрасним любителем коней, то відчайдушним гравцем, то найтоншим гастрономом; хоч ніяк не міг розрізнити горської породи від арабської, ніколи не пам'ятав козирів і потай віддавав перевагу печеній картоплі перед всілякими винаходами французької кухні. Він провадив життя істинно розсіяне; стовбичив на всіх балах, об'їдався на всіх дипломатичних обідах і на кожному званому вечорі був такий же неминучий, як рєзановське морозиво.

Одначе він був поет, і пристрасть його була нездоланна: коли нападало на нього таке паскудство (так називав він натхнення), Чарський замикався у своєму кабінеті і писав з ранку до пізньої ночі. Він признавався щирим своїм друзям, що тільки тоді і знав справжнє щастя. Іншим часом він гуляв, заносячись і прикидаючись і чуючи кожної хвилини славне запитання: чи не написали ви що-небудь новеньке?

Якось уранці Чарський почував той благодатний стан духу, коли мрії яскраво вимальовуються перед вами і ви знаходите живі, несподівані слова для втілення видінь ваших, коли вірші легко лягають під перо ваше, і звучні рими біжать назустріч гармонійній думці. Чарський поринув у солодке забуття... І світ, і думка світу, і його власні примхи для нього не існували.— Він писав вірші.

Раптом двері його кабінету рипнули, і незнайома голова показалась. Чарський здригнувся і нахмурився.

— Хто там?—запитав він з досадою, проклинаючи в душі своїх слуг, які ніколи не сиділи в передпокої.

Незнайомий увійшов.

Він був високий на зріст, худорлявий і здавався рок;в тридцяти. Риси смаглявого його обличчя були виразні: блідий високий лоб, окритий чорними пасмами волосся, чорні блискучі очі, орлиний ніс і густа борода, що обрамляла запалі жовтосмагляві щоки, виявляли в ньому іноземця. На ньому був чорний фрак, який по швах уже побілів; панталони літні (хоч надворі стояла вже глибока осінь); під потертим чорним галстуком на жовтуватій манішці блищав фальшивий алмаз; шершавий капелюх, здавалось, бачив і годину й негоду. Зустрівшися з цією людиною в лісі, ви прийняли б її за розбійника; у товаристві — за політичного змовника; у передпокої — за шарлатана, який торгує еліксирами і миш'яком.

— Що вам потрібно? — запитав його Чарський французькою мовою.

— Signer,— відповів іноземець з низькими поклонами,— Lei voglia perdonarmi se..*.

Чарський не запропонував йому стільця і підвівся сам, розмова продовжувалась італійською мовою.

— Я неаполітанський художник,— говорив незнайомий,— обставини примусили мене залишити батьківщину; я приїхав до Росії, сподіваючись на свій талант.

Чарський подумав, що неаполітанець збирається дати кілька концертів на віолончелі і розвозить по домах свої квитки. Він уже хотів вручити йому свої двадцять п'ять карбованців і швидше його позбутися, але незнайомий додав:

— Сподіваюсь, Signer, що ви подасте дружню поміч своєму собратові і введете мене у доми, до яких самі маєте доступ.

Неможливо було завдати гонорові Чарського образи, більш відчутної. Він з пихою глянув на того, хто називався його собратом.

— Дозвольте спитати, хто ви такий і за кого ви мене вважаєте?— запитав він, ледве стримуючи своє обурення.

Неаполітанець помітив його досаду.

— Signer,— відповів він запинаючись... — ho credulo... ho sentito... la vostra Eccelenza mi perdonara...*

— Чого вам треба? — повторив сухо Чарський.

— Я багато чув про ваш дивовижний талант; я певен, що тутешнє панство має за честь виявляти всіляке покровительство такому пречудовому поету,— відповів італієць,— і тому насмілився до вас з'явитися...

— Ви помиляєтесь, Signor, —перервав його Чарський.— Звання поетів у нас не існує. Наші поети не користуються покровительством панства: наші поети самі пани, і коли наші меценати (чорт їх забери!) цього не знають, тим гірше для них. У нас нема обшарпаних абатів, яких музикант

брав би з вулиці для створення libretto* . У нас поети не ходять пішки з дому в дім, випрошуючи собі допомоги. А втім, мабуть, вам сказали жартома, що ніби я великий віршувальник. Щоправда, я колись написав кілька поганих епіграм, але, слава богу, з добродіями поетами нічого спільного не маю і мати не хочу.

Бідний італієць знітився. Він глянув навколо себе. Картини, мармурові статуї, бронзи, коштовні іграшки, розставлені на готичних етажерках,— вразили його. Він зрозумів, що між бундючним dandy*, що стоїть перед ним у косматій парчовій скуфійці, в золотавому китайському халаті, підперезаному турецькою шаллю, і ним, бідним мандрівним артистом, в потертому галстуку і поношеному фраку, нічого не було спільного. Він вимовив кілька незв'язних пробачень, поклонився і хотів вийти. Жалюгідний вигляд його зворушив Чарського, який, всупереч дрібницям свого характеру, мав серце добре і благородне. Він засоромився роздратованості свого самолюбства.

— Куди ж ви?—сказав він італійцю.— Стривайте... Я повинен був відхилити від себе незаслужене титло і признатися вам, що я не поет. Тепер поговоримо про ваші справи. Я готовий вам стати в пригоді, в чому тільки буде можливо. Ви музикант?

— Ні, eccelenza *,— відповів італієць,— я бідний імпровізатор.

— Імпровізатор?,—вигукнув Чарський, відчувши усю жорстокість свого поводження.— Чому ж ви раніше не сказали, що ви імпровізатор? — і Чарський стис йому руку з почуттям щирого каяття.

Дружній вигляд його підбадьорив італійця. Він простодушно розговорився про свої наміри. Зовнішність його не була оманлива; йому гроші були потрібні; він сподівався в Росії сяк-так підправити свої домашні обставини. Чарський вислухав його з увагою.

— Я сподіваюсь,— сказав він бідному художникові,— що ви будете мати успіх: тутешнє товариство ніколи ще не чуло імпровізатора. Цікавість буде збуджена; щоправда, італійська мова у нас не вживається; вас не зрозуміють; але це не біда; головне — щоб ви були в моді.

— Але коли у вас ніхто не розуміє італійської мови,— сказав замислившись імпровізатор,— хто ж поїде мене слухати?

— Поїдуть,— не бійтеся: інші з цікавості, інші, щоб провести вечір як-небудь, треті, щоб показати, що розуміють італійську мову; повторюю, потрібно тільки, щоб ви були в моді; а ви таки будете в моді, ось вам моя рука.

Чарський ласкаво розпрощався з імпровізатором, узяв собі його адресу, і в той же вечір він поїхав за нього клопотатись.

РОЗДІЛ II

Я цар, я раб, я черв, я бог.

Державін.

Другого дня Чарський в темному і нечистому коридорі трактиру відшукав 35-ий номер. Він зупинився коло дверей і постукав. Учорашній італієць відчинив їх.

— Перемога! — сказав йому Чарський, — з вашою справою гаразд. Княгиня ** дає вам свою залу, вчора на рауті я встиг завербувати половину Петербурга; друкуйте квитки і об'яви. Ручусь вам, коли не за тріумф, то принаймні за бариш...

— А це головне! — вигукнув італієць, виявляючи свою радість жвавими рухами, властивими південній його породі.— Я знав, що ви мені допоможете. Corpo di Bacco!* Ви поет так само, як і я; а що не кажи,

поети добрі хлоп’ята! Як виявлю вам свою вдячність? стривайте... чи не хочете вислухати імпровізацію?

— Імпровізацію!., хіба ви можете обійтися і без публіки, і без музики, і без грому оплесків?

— Пусте, пусте! де знайти мені кращу публіку? Ви поет, ви зрозумієте мене краще від них, і ваше тихе підбадьорення дорожче мені за цілу бурю оплесків... Сідайте де-небудь і дайте мені тему.

Чарський сів на чемодані (з двох стільців, що були У тісній комірчині, один було зламано, другий закидано паперами й білизною). Імпровізатор взяв зі стола гітару — і став перед Чарським, перебираючи струни кістлявими пальцями і чекаючи його замовлення.

— Ось вам тема,— сказав йому Чарський,— поет сам обирає предмети для своїх пісень; юрба не має права керувати його натхненням.

Очі італійця заблищали — він узяв кілька акордів — гордо підняв голову, і палкі строфи, вияв хвилинного почуття, гармонійно вилетіли з уст його... Ось вони, вільно-переказані одним з наших приятелів зі слів, що збереглися в пам’яті Чарського.

Поет іде — очима сяє,

Але не бачить світла дня;

Та ось прохожий враз торкає

Співця за край його вбрання...

"Скажи: чому без цілі бродиш?

Лише досяг ти висоти,

І погляд свій ти долу клониш,

Зійти униз бажаєш ти.

На світ увесь зориш в тумані;

Безплодний жар в тобі горить;

Предмет нікчемний в хвилюванні

Тебе приваблює в цю мить.

У небо мусить геній звати,

Повинен істинний поет

Для слів натхненних обирати

Весь час високий лиш предмет".

— Чом вітер у яру кружляє,

Зриває лист, здіймає пил,

А корабель свій рух спиняє,

Його дихання жде без сил?

Чому за вежі, через гори

Летить орел, важкий, суворий,

На ветхий пень? Спитай його.

Скажи, арапа чом свого

Кохає Іона Дездемона,

Як місяць любить ночі млу?

Тому, що вітрові й орлу,

І серцю дів нема закона.

Такий поет: що хоче, все,

Мов Аквілон, кудись несе —

Немов орел, у даль злітає

І, не спитавши, звівши зір,

Мов Дездемона, обирає

Для серця чистого кумир.

Італієць замовк... Чарський мовчав, вражений і зворушений.

— Ну, що?— спитав імпровізатор.

Чарський схопив його за руку і стиснув її міцно.

— Що?— спитав імпровізатор,— ну як?

— Чудово,— відповів поет.— Як! Чужа думка ледве торкнулася вашого слуху і вже стала вашою власністю, начебто ви з нею носилися, плекали, розвивали її безнастанно. Отже, для вас не існує ні труда, ні охолодження, ні цього неспокою, який буває перед натхненням?.. Чудово, чудово!..

Імпровізатор відповів:

— Усякий талант незбагненний. Яким чином різьбяр у брилі каррарського мармуру бачить схованого Юпітера і виводить його на світ, різцем і молотом роздроблюючи його оболонку? Чому думка з голови поета виходить уже озброєна чотирма римами, розмірена стрункими одноманітними стопами?— Так ніхто, крім самого імпровізатора, не може зрозуміти ту швидкість вражень, цей тісний зв'язок між власним натхненням і чужою зовнішньою волею — надаремно я сам захотів би це пояснювати. Однак... треба подумати про мій перший вечір. Як ви вважаєте? Яку ціну можна буде визначити за квиток, щоб публіці не надто було важко і щоб я тимчасом не лишився у програші? Кажуть, la signora Catalani* брала по 25 карбованців? Ціна добра...

Неприємно було Чарському з висоти поезії раптом упасти під лавку конторника; але він дуже добре розумів житейську необхідність і пустився з італійцем у меркантильні розрахунки. Італієць при цьому випадку виявив таку дику жадібність, таку простодушну любов до прибутків, що він спротивився Чарському, який поспішив його залишити, щоб не зовсім втратити почуття захоплення, яке справив на нього блискучий імпровізатор. Заклопотаний італієць не помітив цієї зміни і проводив його по коридору і по сходах з глибокими поклонами і запевненнями у вічній вдячності.

РОЗДІЛ III

Ціна за квиток 10 карбованців;

початок о 7 годині.

Афішка.

Зала княгині ** віддана була у розпорядження імпровізатора. Підмостки були споруджені; стільці розставлені в дванадцять рядів; у призначений день, від сьомої години вечора, зала була освітлена, біля дверей перед столиком для продажу і прийому квитків сиділа стара довгоноса жінка в сірому капелюсі з надламаними перами і з перснями на всіх пальцях. Коло під'їзду стояли жандарми. Публіка почала збиратися. Чарський приїхав одним з перших. Він брав велику участь в успіху вистави і хотів бачити імпровізатора, щоб дізнатися, чи всім він задоволений. Він знайшов італійця у бічній кімнатці, коли той нетерпляче поглядав на годинник. Італієць одягнений був театрально; він був у чорному з ніг до голови; мереживний комір його сорочки було відкинуто, гола шия своєю дивною білістю яскраво відділялася від густої і чорної бороди, волосся опущеними пасмами отінювало йому лоб і брови. Все це Дуже не сподобалось Чарському, якому неприємно було бачити поета в одежі заїжджого фігляра. Він після короткої розмови повернувся до зали, яка більше й більше сповнювалась.

Скоро всі ряди крісел були зайняті блискучими дамами; чоловіки тісною рамою стали коло підмостків, уздовж стін і за останніми стільцями. Музиканти зі своїми пульпітрами займали обидві сторони підмостків. Посередині стояла на столі фарфорова ваза. Публіка була численна. Усі нетерпляче дожидали початку; нарешті о-пів на восьму музиканти заметушилися, приготували смички і заграли увертюру із "Танкреда". Все всілося й примовкло — останні звуки увертюри прогриміли... І імпровізатор, зустрінутий оглушливим плеском, який піднявся з усіх боків, з низькими поклонами наблизився до самого краю підмостків.

Чарський занепокоєно чекав, яке враження справить перша хвилина, але він помітив, що вбрання, яке здалося йому таким непристойним, не справило того ж впливу на публіку: сам Чарський не знайшов нічого в ньому смішного, коли побачив його на підмостках, з блідим обличчям, яскраво освітленим безліччю ламп і свічок. Плеск затих; гомін замовк... Італієць, висловлюючись поганою французькою мовою, просив панів відвідувачів призначити кілька тем, написавши їх на окремих папірцях. При цьому несподіваному запрошенні всі мовчки подивились одне на одного, і ніхто нічого не відповів. Італієць, зачекавши трохи, повторив своє прохання несміливим і смиренним голосом. Чарський стояв під самими підмостками, його опанував неспокій; він передчував, що справа без нього не обійдеться і що змушений він буде написати свою тему. І справді, кілька дамських голівок звернулись до нього і почали викликати його спершу впівголоса, потім голосніше й голосніше. Почувши ім'я його, імпровізатор відшукав його очима коло своїх ніг і подав йому олівець і уривок паперу з дружньою посмішкою. Грати роль в цій комедії здавалось Чарському дуже неприємно, але нічого не зробиш; він узяв олівець і папір з рук італійця, написав кілька слів; італієць, взявши зі стола вазу, зійшов з підмостків, підніс її Чарському, який кинув до неї свою тему, його приклад вплинув; два журналісти, в ролі літераторів, вважали за свій обов'язок написати кожен по темі; секретар неаполітанського посольства і молодий чоловік, що недавно повернувся з подорожі, марячи про Флоренцію, поклали до урни свої згорнуті папірці; нарешті, одна негарна дівиця, з наказу своєї матері, з сльозами на очах написала кілька рядків по-італійськи і, почервонівши до ушей, віддала їх імпровізаторові, тоді як дами дивились на неї мовчки з ледве помітною усмішкою. Повернувшись на свої підмостки, імпровізатор поставив урну на стіл і почав виймати папірці один по одному, читаючи кожен уголос:

Родина Ченчі.

(La famiglia dei Cenci).

L'ultimo giorno di Pompeia.

Cleopatra e i suoi amanti.

La primavera veduta da una prigione.

Il trionfo di Tasso* .

— Що накаже шановна публіка?— запитав смиренно італієць,— чи сама призначить мені один із запропонованих предметів, чи надасть можливість вирішити це жеребку?..

— Жеребок!...— сказав один голос з юрби.

— Жеребок, жеребок!— повторила публіка.

Імпровізатор зійшов знову з підмостків, тримаючи в руках урну, і спитав:—Кому завгодно буде вийняти тему? — Імпровізатор обвів благальним зором перші ряди стільців. Жодна з блискучих дам, які тут сиділи, не ворухнулася. Імпровізатор, який не звик до північної байдужості, здавалося, страждав... раптом помітив він осторонь підняту ручку в білій маленькій рукавичці; він з жвавістю повернувся і підійшов до молодої величавої красуні, що сиділа на краю другого ряду. Вона підвелася без усякої зніяковілості і як тільки могла просто опустила в урну аристократичну ручку і витягла згорток.

— Будьте ласкаві розгорнути і прочитати,— сказав їй імпровізатор. Красуня розгорнула папірець і прочитала вголос:

—Cleopatra e i suoi amanti* .

Ці слова були промовлені тихим голосом, але в залі панувала така тиша, що всі їх почули. Імпровізатор низько вклонився прекрасній дамі з виглядом глибокої вдячності і повернувся на свої підмостки.

— Панове,— сказав він, звернувшись до публіки,—жеребок призначив мені предметом імпровізації Клеопатру та її коханців. Покірно прошу особу, що обрала цю тему, пояснити мені свою думку: про яких коханців тут іде мова, perche la grands regina aveva molto...*

При цих словах багато хто з чоловіків голосно засміявся. Імпровізатор трохи зніяковів.

— Я бажав би знати,— продовжував він,— на яку історичну рису натякала особа, що обрала цю тему... Я буду вельми вдячний, якщо вона зробить ласку пояснити.

Ніхто не поспішав відповідати. Кілька дам обернули погляди на негарну дівчину, що написала тему з наказу своєї матері. Бідна дівчина помітила цю неприхильну увагу і так знітилась, що сльози повисли їй на віях... Чарський не міг цього знести і, звернувшись до імпровізатора, сказав йому італійською мовою:

— Тема запропонована мною. Я мав на увазі свідчення Аврелія Віктора, який пише, нібито Клеопатра призначила смерть ціною свого кохання, і що знайшлись обожателі, котрих така умова не налякала і не відвернула... Мені здається, проте, що предмет трохи трудний... чи не оберете ви іншого?..

Але вже імпровізатор почував наближення бога... Він дав знак музикантам грати... Обличчя його страшенно зблідло, він затремтів як у пропасниці; очі його заблискотіли чудовим вогнем; він трохи підкинув рукою чорне своє волосся, витер хусткою високе чоло, вкрите краплями поту... і раптом ступнув уперед, склав хрестом руки на грудях... музика замовкла... Імпровізація почалась

……..

Чертог сіяв. Гриміли хором

Співці при звуках лір гучних

Цариця голосом і зором

Живила на бенкеті всіх.

Серця їх линуть до престолу,

Та ось над кубком золотим

Вона задумалась і долу

Чолом поникла чарівним...

І вже бенкет немов дрімає.

Безмовні гості. Хор притих.

Та знов чоло вона здіймає

І мовить до гостей своїх:

— Моя любов мов щастя раю,

Це щастя можна вам купить...

Тож знайте: рівність я бажаю

Між нами щиро встановить.

До торгу перший хто приступить?

Свою любов я продаю;

Скажіть-бо: хто між вами купить

Життя ціною ніч мою? —

Рекла— навколо жах панує,

Тремтять від пристрасті серця..

Вона бентежний шепіт чує,

Зухвала й кам'яна з лиця,

І зір зневажливий обводить

Навкруг поклонників своїх...

Аж тут з юрби один виходить,

За ним ще двоє запальних.

Хода їх сміла, сяють очі;

Вона назустріч їм іде;

Здійснилось: куплено три ночі,

Сміливців ложе смерті жде.

Благословеннії жрецями,

У згубній урні золотій

Перед недвижними гостями

З них кожен тягне жереб свій.

І перший — Флавій, воїн смілий,

В дружинах римських посивілий;

Він од жіноцтва не терпів

Бундючної зневаги зроду.

Прийняв він виклик насолоди

Так, як приймав у дні боїв

Він виклик грізного походу.

За ним Крітон, юнак-мудрець,

Що зріс в дібровах Епікура,

Крітон, прихильник і співець

Харіт, Кіпріди і Амура.

Приємний серцю і очам,

Як врода весняного цвіту,

Останній імені вікам

Не залишив. Його ланіти

Пух перший ніжно відтіняв,

Огонь в очах його сіяв;

Жаги неспробувана сила

Кипіла в серці молодім...

І зір печальний зупинила

Цариця гордая на нім.

— О мати насолод...— клянуся,

Служу нечувано тобі,

На ложе пристрасті й спокуси

Зійду, як личить лиш рабі.

Могутня вчуй мене, Кіпріда,

І ви, підземнії царі,

О боги грізного Аїда,

Клянусь—до ранньої зорі

Моїх володарів бажання

Я шалом пестощів стомлю,

Вогнем солодкого страждання

І млостю ніжного втолю.

Та блисне вранішня порфіра —

Аврори полум'я ясне,

Клянусь,— смертельная сокира

Щасливцям голови утне*.